

**Roland Habich–Spéder Zsolt:
Vesztesek és nyertesek:
a társadalmi változás következményei
három országban**

(elektronikus verzió, készült 2006-ban)

A tanulmány eredetileg nyomtatásban megjelent:
Roland Habich–Spéder Zsolt (1998): „Vesztesek és nyertesek:
a társadalmi változás következményei három országban”
in: *Társadalmi riport 1998*, Kolosi Tamás,
Tóth István György, Vukovich György (szerk.).
Budapest: TÁRKI, Pp. 117–139.

Vesztesek és nyertesek: a társadalmi változás következményei három országban

Roland Habich–Spéder Zsolt

Lassan egy évtizede éljük a rendszer átalakulásának mindennapjait. Ahogy az elmúlt időszak jó néhány tanulmányából kitűnik – bár több intézmény átépítése még az ország előtt áll –, az átalakulás számos szempontból lezártnak tekinthető. Ez a stádium szinte kínálja a lehetőséget, hogy az átalakulás veszteseiről és nyerteseiről beszéljünk. Tanulmányunkkal tehát az a célunk, hogy körülhatároljuk, mely társadalmi csoportok tekinthetők az átalakulás veszteseinek és nyerteseinek, továbbá hogy kiemeljünk néhány olyan mechanizmust, amely mindezért felelős. Azt reméljük, hogy nem csak az időbeli távolság lesz segítségünkre, hanem két módszertani szempont is. Nevezetesen: elemzésünk *longitudinális paneladatokon* nyugszik, továbbá szeretnénk kihasználni az *összehasonlító módszertanból* eredő előnyöket. A paneladatok alkalmazása Magyarországon mára már polgárjogot nyert és ismeretesek előnyei¹. Az összehasonlító módszer az egyes országok jellegzetességeinek feltárásához széles körben elterjedt, gondoljunk csak a New Democracy Barometer, a Social Stratification in Eastern Europe after 1989, vagy a SOCO-kutatásokra.² Tanulmányunkban az idevágó tapasztalatokat azzal tudjuk kiegészíteni, hogy paneladatokat hasonlítunk össze, továbbá az összehasonlításba bevont országok kiválasztása is szokatlan. Anélkül, hogy a szükségből erényt kovácsolnánk³, megjegyezzük, hogy Magyarország, továbbá Kelet- és Nyugat-Németország összehasonlítása számunkra kiválóan alkalmasnak tűnik a *társadalmi változás természetének és következményeinek* vizsgálatára. Elképzelésünk szerint a transzformáció jellegzetességei szembetűnővé válnak, ha az átalakulás időszakát élő országokat

¹ Szokás azokat a hátrányokat hangsúlyozni, amelyek a panel „kopásából” és „előregedéséből” adódnak, ám nem ismerünk összehasonlító munkákat, amelyek keresztmetszeti adatokon ezt igazolták volna.

² A „New Democracy Barometer” projektet Richard Rose vezette és vezeti, a „Social Stratification in Eastern Europe after 1998” című kutatási projektnek Szelényi Iván és Donald Treiman a vezető kutatója, a Social Costs of Transition kutatást pedig Ferge Zsuzsa vezette (Ferge et al., 1996).

³ Hiszen hagyományos panelkutatás csak két volt szocialista országban, Magyarországon és Kelet-Németországban folyt. Ugyanakkor Nyugaton több országban is végeztek és ma is végeznek panelfelvételeket.

(Magyarország, Kelet-Németország) egy a társadalmi változás „szokásos” útját járó országgal (Nyugat-Németország) hasonlítjuk össze. Ekkor előtűnhetnek azon jellegzetességek is, amelyek nem a transzformáció sajátjai. Tanulmányunkban tehát a magyar, és a keletnémet átalakulás veszteseit és nyertesait a relatíve stabil nyugatnémet állapotok előnyös és hátrányos csoportjaival hasonlítjuk össze.

Alapfogalmak – érvek a kategóriaalkalmazás mellett

A vesztesek és nyertesek tematizálása, csoportjellemzőinek meghatározása az átalakuláshoz kötődik (Ferge, 1996, Kolosi, Sági, 1996., Gázsó, Stumpf, 1995, Rychards, 1996., Silverman, Yanovich, 1997). A téma tehát újkeletűnek tűnhet, amennyiben korábban csak ritkán jellemeztünk a fenti fogalmakkal társadalmi csoportokat. Ugyanakkor a probléma sok szempontból hagyományosnak tekinthető, hiszen a társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálata, a hátrányos és előnyös helyzetek meghatározása a szociológia egyik klasszikus témája. A társadalmi rétegződés és a társadalmi mobilitás kutatásának hagyományai – az elméletek, a módszerek és az empirikus vizsgálódások – bőséges ismereteket adnak a kérdés körülményéhez. E tradíció hagyományos eszköztárával kérdéseinket talán úgy fogalmazhatnánk meg, hogy milyen változások mentek végbe a társadalmi szerkezetben, és hogyan mozdultak el, milyen „karrierutakat” jártak be az egyének és társadalmi csoportok e változó szerkezetben. Mi indokolja akkor, hogy új kategóriarendszert használjunk? Egyrészt az, hogy a „vesztesek és nyertesek” terminus az átalakulás bevett fogalmává vált. Másrészt az, hogy e terminusokkal jól hangsúlyozhatóak új szempontok: összeköthetőek a struktúra- és mobilitás kutatás egyes megfontolásai, és vizsgálhatók a rétegződéskutatásból leggyakrabban kimaradó csoportok. Tekintsük át kicsit részletesebben a fenti szempontokat.

Az, hogy a tudományos és a civil nyilvánosságban sok szó esik a vesztesekről és a nyertesekről, az átalakulás természetéből adódik. Az átalakulás nem volt kiszámítható és nem volt tervezett, még ha bizonyos alapvető célokban egyetértés volt is. Sőt az átalakulás a mindennapok embere számára sokkal inkább „végzetszerűnek” tűnt. Ha e megállapításunk helyes, akkor nem véletlen, hogy a közbeszéd fontos terminusokat a (szerencse)játék területéről vesz át, ahol is az eredmény, a siker és a kudarc a véletlentől és a szerencsétől függ.

Az átalakulás során és annak következtében az élet a korábbiakhoz képest sokkal inkább monetarizálttá vált. Pénzért (majdnem) mindent meg lehet kapni. A monetáris erőforrások mintha fontosabbakká váltak volna a kulturális és társadalmi erőforrásokkal szemben. Ha a társadalomtudomány ezt nem is mindig látja így⁴, a köznapi

⁴ Vö. a kulturális tőkéről, a kapcsolathálózatokról és a miliókról leírtakat: Kolosi, Sági, 1996, Kuczsi, 1996, Lengyel, 1998.

nyilvánosságban jellemzően ez a kép terjedt el. És nemcsak az anyagi javak fontossága, de általános felhasználhatósága (konvertálhatósága) is nyilvánvalónak tűnik. Ennek egyik jeleként értelmezhető, hogy a „monetáris ideológia” elterjedt, a monetáris érvelés uralkodóvá vált a nyilvánosságban (Szelényi, 1996). A „vesztesek és nyertesek” fogalma pedig nagyon jól használható a monetarizált világban.

A strukturális átalakulás gazdasági recesszióban ment végbe, így kézenfekvő, hogy a társadalmi csoportok „negatív összegű játékaról” kell beszélnünk, ahol vagy mindenki vesztes, vagy vannak nyertesek és vesztesek is. A fogalomhasználat tehát azt sugallja, hogy sokunk helyzete romlott, továbbá az egyéni, családi és csoporthelyzetek javítása csak mások rovására történhetett meg.

Az átalakulás időszakában *láthatóvá*, érzékelhetővé és megélhetővé – ha kell, transzparenszé – vált, hogy tömeges lehet az elszegényedés, sokféle krízissel kerülünk szembe, és ezeket le kell küzdeni („vesztesek”), ugyanakkor ismertünk „sikersztorikat” is, azok eredményeivel együtt („nyertesek”). Nemcsak a folyamatok, de a következmények, „eredmények” – a szegénység és a gazdagság – is szembeűnőbbé váltak, ami mind a laikus, mind a tudományos nyilvánosság számára „társadalmi tényé” teszi, hogy vannak „vesztesek” és „nyertesek”.

Tudományos-módszertani érvek is szólnak fogalomhasználatunk mellett. Alapvető indok, hogy részben ki szeretnénk kerülni a rétegződéskutatás két eddig nem kielégítően kezelt csapdáját (Noll, Habich, 1990, Róbert, 1997). A rétegződéskutatás ugyanis általában a foglalkozási helyzetből indul ki (Róbert, 1997). Ugyanakkor – éppen az átalakulás következtében – egyre többen rekednek kívül a foglalkoztatás rendszerén, és az ő besorolásuk sok szempontból problematikus.⁵ Továbbá, – ha figyelembe vesszük is a családon belüli homogámia alakulását jellemző tendenciákat (Andorka, 1991) – nem kevés az olyan család, amely tagjainak eltérő a foglalkozási státusa. Ugyanakkor tudatában vagyunk annak is, hogy a „nyertes” és „vesztes” kategóriák a struktúrakutatásban használatos fogalmaknál sokkal durvábbak, így kategória-használatunk során egyes csoportkülönbségek eltűnnek. Vagyis fogalomhasználatunknak egyértelmű hátrányai is vannak.

A fenti fogalomhasználat mellett szólhat még az, hogy a statikus szerkezetről a *folyamatokra és azok következményeire* helyezzük a hangsúlyt: az egyének a transzformáció révén kerülnek előnyös vagy hátrányos helyzetekbe.

Végül megjegyezzük, hogy az általunk használt terminust más kutatások leginkább „öndefiníció” formájában alkalmazzák: a megkérdezettekre bízták annak eldöntését, vajon vesztesnek, nyertesnek vagy egyiknek sem tartják magukat (Rychard, 1996, Glatzer, 1998).

Mіндеzen megfontolások elengedhetetlenné teszik, hogy pontosan kell megfogalmaznunk és egyértelműen kell operacionalizálnunk, hogy kit tekintünk

⁵ Tudjuk, hogy a nem-foglalkoztatottakat tekintve használatos az utolsó foglalkozás státusa, ám mit tegyünk az első munkahelyüket keresőkkel, a háztartásbeliekkel, a munkanélküliekkel és a már hosszú évek óta nyugdíjasokkal?

nyertesnek és vesztesnek. Már itt jelezzük, hogy csak olyan definíciókkal fogunk foglalkozni, amelyek empirikusan is megragadhatók. Ezt megelőzően röviden kitérünk az összehasonlítható társadalmak néhány jellemzőjére.

Két ország – három társadalom

A német szociológiai irodalomban gyakorlatilag nem található olyan elemzés, amely egységesen kezelné a maga társadalmát. Jóllehet Kelet-Németország egyik napról a másikra átvette a nyugatnémet intézményeket – választási rendszer, privatizáció és piacsabályozás, adminisztráció –, mind az életfeltételeket, mind az azonosságtudatot, mind pedig az életvezetést tekintve erőteljes különbségekkel találkozhatunk (Zapf, Habich, 1996). Ez így van akkor is, ha majd minden területen konvergencia tapasztalható.⁶

Hogy a volt NDK társadalmi rendszerének átalakulása transzformációnak tekinthető-e, vagy sem, az a vizsgálni kívánt kérdéstől függ. Hogy a kelet-német területeken az állami tulajdont felváltotta a magán, hogy más a politikai rendszer, hogy átstrukturálódott a munkaerőpiac és hogy mindezen irányok megegyeznek a kelet-európai országokban folyó változásokkal, az nem kétséges. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg a sajátosságokról („Sonderweg”), a nyugatnémet társadalommal és gazdasággal való egyesülés dinamikájáról és következményeiről sem. Mi azokkal értünk egyet, akik a kelet-német átalakulást is transzformációnak tekintik, ahol a következmények egy része mindennél élesebben jelenik meg (gazdaság átstrukturálódása, munkapiac összeroppanása), ugyanakkor ahol ellentételezni lehetett az állampolgárokra háruló negatív következmények hatását (Offe, 1994, Zapf, 1994, Zapf, Habich, 1996, Hauser, et al., 1996).

Arra a felvetésre, hogy a magyar társadalom a teljes keletnémet társadalommal szemben vesztesnek tekinthető, hiszen Kelet-Németország összehasonlíthatatlanul magasabb pénzületi transzféréket kapott és kap a nyugat-német területekről, aminek következtében általánosan nőtt az életszínvonal, többféle választ adhatunk. Magunk azt gondoljuk, hogy bár ez is lehet kutatás tárgya, bennünket itt nem ez a kérdés foglalkoztatott. Álláspontunk szerint a vesztesek terminusa az egyénnek a társadalmon belül elfoglalt relatív pozícióját és annak elmozdulásait méri, vagyis a vesztes lét vonatkoztatási pontja a jól körülhatárolható makrotársadalom. A kelet-német polgár nem a magyar polgárhoz méri magát, hanem honfitársaihoz (és még inkább a nyugat-német lakosokhoz).

Azonban e relatív helyzetet előtérbe helyező közelítés sem tekinthet el az elemzés kontextusát adó makroindikátorok áttekintésétől.

⁶ A különbségekről és a konvergenciáról lásd a már említett Zapf–Habich (1996) kötetet, vagy a Glatzer–Noll (1995) által szerkesztett könyvet. A kelet-német átalakulás társadalmi jellegzetességeit jól foglalja össze Hauser et al. (1996).

1. táblázat Néhány kiválasztott gazdasági indikátor alakulása Nyugat-Németországban, Kelet-Németországban és Magyarországon

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
<i>GDP</i>							
Nyugat-Németo.		105,0	101,8	98,2	102,4	101,5	101,3
Kelet-Németo*	74,9	80,8	107,8	107,2	108,5	106,3	101,9
Magyarország	96,5	88,1	96,9	99,4	102,9	101,5	101,0
<i>Foglalkoztatottak száma (millió)</i>							
Nyugat-Németo.				28,78	29,39	29,24	29,27
Kelet-Németo.							
1989=9,74	8,90	7,22	6,39	6,21	6,30	6,41	
Magyarország**	4,50		4,08	3,83	3,75	3,68	3,65
<i>Munkanélküliségi ráta</i>							
Nyugat-Németo.		6,3	6,6	8,2	9,2	9,3	10,1
Kelet-Németo.		10,3	14,8	15,8	16,0	14,9	16,7
Magyarország	1,9	7,5	12,3	12,1	10,4	10,4	10,5
<i>Inflációs ráta</i>							
Nyugat-Németo.			103,1	104,3	103,0	102,3	
Kelet-Németo.			110,4	109,0	103,2	101,9	
Magyarország				123,4	116,8	128,3	123,6
<i>Az ekvivalens jövedelem változása***</i>							
Nyugat-Németo.			105,3	105,5	102,9	105,1	
Kelet-Németo.			122,3	117,2	110,5	106,2	
Magyarország				115,5	112,9	129,4	112,1

Forrás: Statisztikai Évkönyvek, MNB Jelentések, Datenreport, Mikrocensus, Munkaerő-felmérés

* Becslések szerint a GDP a volt NDK-ban a statisztikában kimutatottnál is jobban csökkent, az ipari és építőipari termelés 1991-re például a felére esett vissza. (Hauser et al. 1996. 35. oldal)

** 1990-ben a Mikrocensus alapján, a teljes népességre vonatkozóan, a többi adat a 15–74 éves népesség alapján.

*** Saját számítás az MHP és a SOEP adatai alapján.

A három országot tekintve eltér a jelzőszámok alakulása. A GDP a vizsgált időszakban csak Nyugat-Németországban nőtt, a legnagyobb visszaesés („transzformációs válság”) pedig Kelet-Németországban volt (1. táblázat). A foglalkoztatás, a munkanélküliség és a nyugdíjazás trendjei mindezzel összhangban állnak. Kelet-Németországban néhány év leforgása alatt közel 3,5 millióval csökkent a munkahelyek száma, Magyarországon pedig 1,2 millióval. A munkanélküliségi rátákat tekintve a folyamatok nem érzékelhetők a maguk teljességében, hiszen nem láthatók a munkát nem találó inaktívok, a rövidített munkaidőben dolgozók és az előnydíjazottak. A reáljövedelmek és a reálfogyasztás ugyanakkor Kelet-Németországban nőttek leginkább, aminek bázisát a már említett nyugatnémet transzferkifizetések jelentik (Hauser et al., 1996. 35. ff.), Magyarországon ezzel szemben mindkét területen inkább csökkenés tapasztalható. A

jövedelemegyenlőtlenségek csak Magyarországon erősödtek, Németország két felében nem tapasztalható elmozdulás (2. táblázat).⁷

2. táblázat *A jövedelem-egyenlőtlenség szokásos mutatói Nyugat-Németországban, Kelet-Németországban és Magyarországon**

	P90/P10			Gini-koefficiens		
	Nyugat-Németo.	Kelet-Németo.	Magyarország	Nyugat-Németo.	Kelet-Németo.	Magyarország
1990	3,01	2,49		0,25	0,18	
1991	3,08	2,44		0,25	0,20	
1992	3,02	2,53	3,36	0,25	0,20	0,28
1993	3,03	2,50	3,25	0,25	0,20	0,28
1994	3,08	2,50	3,48	0,25	0,20	0,29
1995	3,05	2,65	3,63	0,26	0,20	0,30
1996	3,09	2,47	3,62	0,24	0,19	0,30

Forrás: Adatok: Sozioökonomische Panel 1990–1996, Magyar Háztartás Panel 1992–1996. Saját számítás.

*Ekvivalens jövedelem alapján: $e = 0,73$.

A nyertesek és vesztesek részaránya

Minthogy a vizsgálódásunk közel áll a társadalmi struktúra és mobilitás kutatásának tradíciójához, olyan definíciót kívánunk kialakítani, amely igyekszik figyelembe venni mind az egyének relatív helyzetét, mind pedig életútját. A következőkben három lépésben konstruáljuk meg a nyertesek és vesztesek társadalmi csoportját, váltakozva szerepeltetve a statikus és dinamikus szempontokat. Minden definíció esetében a család jövedelme és létszáma alapján számolt egyéni ekvivalens jövedelmekből indulunk ki.

1. A rétegződéskutatás szempontjaiból kiindulva a nyerteseknek a társadalmi hierarchia tetején, a veszteseknek az alján kell elhelyezkedniük. Ám a panelkutatásokból tudjuk, hogy az egy-egy évre vonatkoztatott keresztmetszeti helyzetek némiképpen „törékenyek”, és még inkább azok lehetnek gyors társadalmi változások időszakában.⁸ Ha tehát a társadalmi hierarchia tetejét és alját akarjuk megragadni, akkor nem csak egy évet, hanem lehetőleg egy hosszabb időszakot érdemes figyelembe venni. A panelvizsgálatok eredményei azt

⁷ Másból hosszasan elemezzük, hogy a makroszintű egyenlőtlenségi jelzőszámok mögött milyen mikroszintű folyamatok húzódnak meg. (Spéder, Habich, 1998).

⁸ Tudjuk, hogy az átalakulás során igen intenzív volt a jövedelmi mobilitás (Spéder, Habich, 1998). Ezért tekintjük az egyének és családok meghatározott időpontban mért helyzetét nagyon „törékenynek”.

sugallják, ha valaki középtávon háromnál többször szerepel egy meghatározott pozícióban, akkor igen nagy a valószínűsége annak, hogy a továbbiakban is ahhoz a csoporthoz fog tartozni. A szegénységvizsgálatok esetében például azok tekinthetők tartós szegénységben élőknek, akik négyszer vagy annál többször kerültek az adott kategóriába (Habich, Headey, Krause, 1991, Spéder, 1997). Azt gondoljuk tehát, hogy mindazok, akik a „transzformációs recesszió” és az átalakulás időszakában folyamatosan és nagy eséllyel tudtak felül maradni, mindenképpen „nyertesnek” tekintendők, függetlenül attól, hogy abszolút helyzetüket javítani tudták vagy sem. Kevésbé kérdéses az a besorolásunk, hogy vesztesnek tekintjük mindazokat, akik tartósan az átlagjövedelem felénél kevesebből éltek, azaz – definíciónk szerint – tartósan szegények. A fent, a lent és az ezek által közrefogott köztes állapot közti határ meghúzásánál az átlagjövedelmet, konkrétan annak felét és másfélszeresét vettük figyelembe. E közelítés szerint „nyertes” az, aki a vizsgált öt évet tekintve legalább négyszer az átlagjövedelem másfélszeresénél többel rendelkezett, és „vesztes” az, aki négyszer vagy ötször szegény volt a vizsgált időszakban: azaz folyamatosan a jövedelmi hierarchia tetején, illetve alján helyezkedett el (3. táblázat). E megközelítés szerint Magyarországon a népesség valamivel több mint egyhuszada tekinthető nyertesnek és kevesebb mint egyhuszada tekinthető vesztesnek. A keletnémet arányok mindkét csoportot tekintve alacsonyabbak, Nyugat-Németországban viszont a legmagasabb az így számított nyertesek aránya. Bizonyos szempontból a magyar részarányok inkább a nyugatnémethez hasonlóak.

3. táblázat A vesztesek és nyertesek részaránya a különböző definíciók szerint, %

	Nyugat-Németo.	Kelet-Németo.	Magyarország
A vesztes pozíció kritériumai			
1990–1994 között 4-szer, vagy 5-ször szegénységben	3,6	0,8	4,4
1993–1994: mindkét évben szegény	5,5	2,1	7,9
1990–1994: jövedelemnövekedés kisebb, mint az átlagjövedelem-növekedés 30 százalékáé	12,6	16,0	21,2
<i>Vesztesek együtt</i>	<i>16,7</i>	<i>17,2</i>	<i>23,0</i>
A nyertes pozíció kritériumai			
1990–1994 között 4-szer, vagy 5-ször legmagasabb jövedelmi osztály	7,8	2,9	6,0
1993–1994: mindkét évben a legmagasabb jövedelmi osztály	7,6	5,1	9,1
1990–1994: jövedelemnövekedés magasabb az átlagjövedelem-növekedés 130 százalékánál	17,2	21,8	21,2
<i>Nyertesek együtt</i>	<i>23,6</i>	<i>24,8</i>	<i>24,6</i>

Forrás: Saját számítások; SOEP, 1990–1996, MHP 1992–1996.

2. Felmerül a kérdés, vajon nem vagyunk-e túl szigorúak, amikor időben ennyire stabil helyzetet tekintünk a nyertes pozíció kritériumának? Az is védhető álláspont ugyanis, hogy a hovatarozás szempontjából csak a jelen a fontos. Így értelmezve, a keresztmetszeti közelítés is elégséges támpontot ad a csoportok körülhatárolására. Mivel azonban mi ezt – ahogy már említettük – törekény pozíciónak tartjuk, némileg módosítottunk e keresztmetszeti besorolási szemponton, és ekkor azt követeltük meg, hogy az egyének a vizsgálat *utolsó két évében* legyenek tartósan fent, vagy lent. Eszerint Magyarországon a népesség közel egytizede tekinthető nyertesnek, a vesztesek aránya pedig csak alig kevesebb (7,9 százalék). A megfelelő arányok Németország mindkét részében alacsonyabbak, ami azt jelzi, hogy Magyarországon a vizsgálat utolsó két évében alacsony volt azok aránya, akik a szegénységből kikerültek, ugyanakkor stabilnak bizonyult a felső jövedelmi csoporthoz tartozás is.

3. Nem elégséges azonban a „fent” és a „lent” kategóriáját használni, amikor a transzformáció veszteseiről, illetve nyerteseiről beszélünk. Valaki úgy is lehet vesztes, hogy felső közép helyzetéből alsó közép helyzetbe kerül, vagy úgy is lehet nyertes, hogy a transzformáció során „alulról” a közepes jövedelműek közé emelkedik. Az effajta jövedelmi helyzetváltozásokról az egyes személyek első és utolsó évi jövedelme közötti arányszám ad számot. Ennek alapján a népességet szintén három csoportba osztottuk. E megközelítés szerint nyertes az, akinek jövedelmi dinamikája meghaladta az átlag 30 százalékát, vesztes pedig az, akinek jövedelme alulmúlta az átlagos személyes jövedelemdinamika 70 százalékát. Ebből a szempontból is Magyarországon a legtöbb a vesztes, hiszen a népesség több mint egyötöde (21,3 százalék) ebbe a csoportba tartozik. Németország keleti felében 16,0 százalék, nyugati felében pedig 12,6 százalék az így számolt vesztesek aránya. A nyertesek részaránya rendre: 17,2, 21,8, illetve 21,2 százalék. Nem érdektelen kicsit alaposabban szemügyre venni az egyéni jövedelmi dinamika megoszlását az egyes országokban (4. táblázat). Nyugat-Németországban messze a legmagasabb azok aránya, akiknek a vizsgált öt évben az átlagos dinamika szerint nőtt a jövedelme. Míg Nyugat-Németországban a népesség közel egyharmada tartozik e csoportba, a két transzformációs országban a népességnek csak valamivel több, mint egyötöde található itt.

4. táblázat *A minta megoszlása az 1990–1994 (ill. 1992–1996) közötti jövedelemdinamika szerint*

Jövedelemdinamika az 1990–1994 közötti átlagos jövedelemdinamikához viszonyítva	Nyugat-Németország	Kelet-Németország	Magyarország
< 70%	12,6	16,0	21,2
70%– 90%	19,8	22,4	19,8
90%–110%	32,8	21,2	22,4
110%–130%	17,6	18,6	15,5
130%	17,2	21,8	21,2
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: Saját számítás; SOEP, 1990–1996, MHP 1992–1996.

Magyarország sajátossága, hogy a népesség jelentős száma a két szélső kategóriában található. Ez összhangban áll a növekvő egyenlőtlenség tézisével. Ugyanakkor meglepő, hogy a változatlan jövedelmi különbségeket mutató Kelet-Németországban is magas a kirívó jövedelmi dinamikával rendelkezők aránya⁹. A két Németország esete tehát azt illusztrálja, hogy változatlan egyenlőtlenségi mutatók mögött a család jövedelemdinamikájának nagyon is eltérő értékei állhatnak.

A fentieket úgy foglalhatjuk össze: amikor vesztesekről vagy nyertesekről beszélünk, egyaránt figyelembe vesszük a tartósan hátrányos, illetve előnyös pozíciókat, valamint a relatív javulásokat és romlást. Ennek megfelelően, a további elemzés során a három nyertes-, illetve vesztes-kategória uniójával számolunk. Vesztesnek tekintjük tehát azokat, akik a vizsgált időszak túlnyomó részében „alul” voltak, vagy a vizsgált időszak két utolsó évét töltötték a jövedelmi hierarchia legalján, vagy pedig az átlagosnál sokkal nagyobb jövedelmi veszteségeket szenvedtek el. Hasonló szellemben a nyertesek közé azokat soroljuk, akik végig „felül” tudtak maradni, vagy akik az utolsó két évben stabilizálták helyzetüket, vagy pedig akik lényegesen javítani tudtak jövedelmi pozícióikon.¹⁰ E definíciónk tehát egyesíti a társadalmi rétegződés („fent” és „lent”) és a mobilitás („felfelé” és „lefelé”) szempontjait. Mindent összevetve Magyarországon a legmagasabb (a népesség közel negyede) a vesztesek aránya. Az e kategóriába tartozók a két Németországban hasonló súlyt képviselnek (16,7, illetve 17,2 százalék), ám a belső szerkezetüket tekintve eltérések tapasztalhatók. Nyugat-Németországban a stabil hátrányos helyzet, Kelet-Németországban pedig a relatív jövedelmi veszteségek esnek nagyobb súllyal latba. A nyertesek aránya minden országban hasonló nagyságrendű, a népesség körülbelül egynegyedét teszi ki.

⁹ Erről bővebben lásd Spéder, Habich, 1998.

¹⁰ E definíció szerint van néhány család, amely mind a vesztesek, mind pedig a nyertesek közé bekerül, hiszen úgy is lehet „fent tanyázni”, hogy közben jövedelmi veszteségeket is elszenvednek. Ezen esetekben a longitudinális, több évet együtt jellemző pozíciót tekintettük meghatározónak.

A „vesztesek és nyertesek” fogalmi körüljárása és empirikus operacionalizálása után lássuk, hogy mely társadalmi csoportok jelentik a vesztesek és nyertesek bázisát. Az összefüggéseket előbb egyszerű ábrákkal mutatjuk be, ezt egy többváltozós logit elemzés követi.

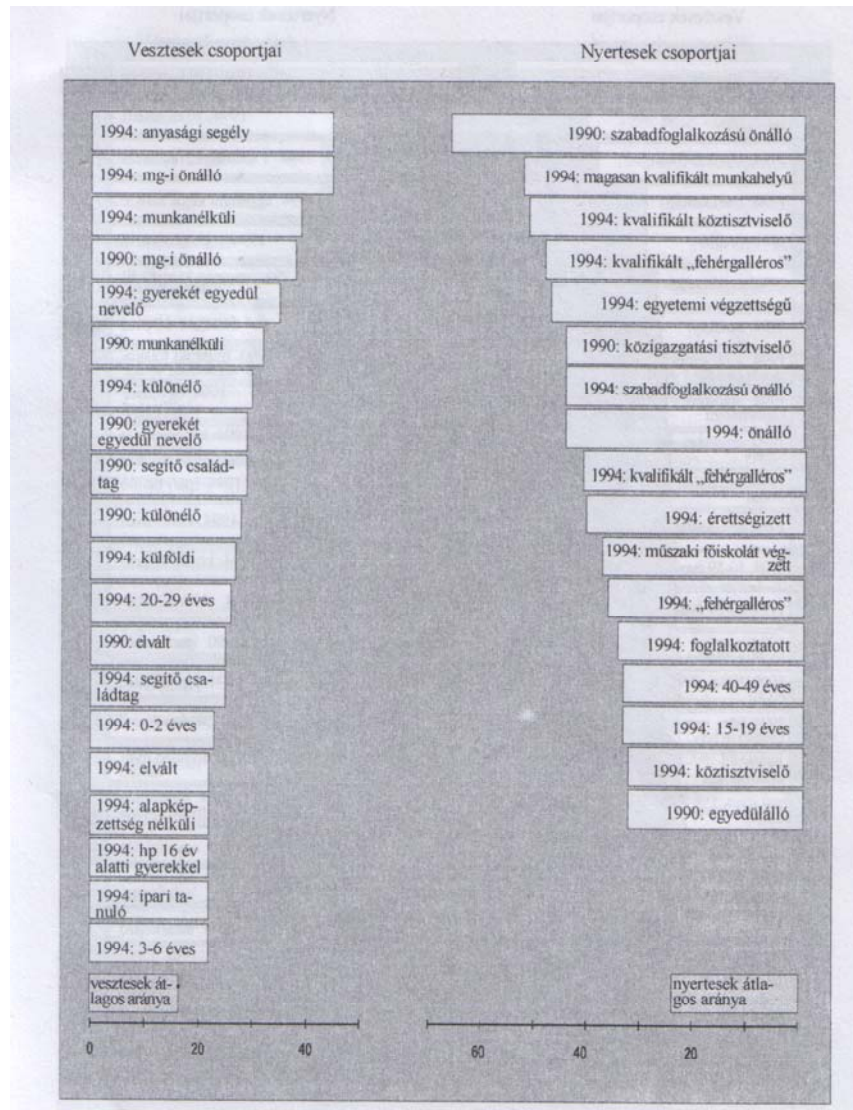
Nyertes és vesztes társadalmi csoportok: átlag feletti esélyek, illetve kockázatok

Ábráink azt mutatják, hogy az egyes társadalmi csoportokon belül milyen arányban szerepelnek a vesztesek és/vagy a nyertesek. A nyugatnémet társadalom nyerteseinek a rangsora könnyen magyarázható a munkaerőpiac differenciáló működésével és a humán tőke hozzájárásával. A felső és felső-közép foglalkozási csoporthoz tartozók (szellemi szabadfoglalkozásúak, képzett közhivatalnokok, a vállalatok fehérgallérosai) az átlagnál sokkal nagyobb eséllyel kerülhetnek a nyertesek közé. Úgyszintén átlag fölötti eséllyel lesz nyertes az, akinek (még) nincs családja. Másrészt a vesztes pozíció legvalószínűbb magyarázata, hogy az egyéni és családi események (pl. anyaság) és bajok (pl. munkanélküliség) bekövetkezése esetén a jóléti intézmények nem elég hatásosak. Ha a jelenséget folyamatában tekintjük, akkor Nyugat-Németországban a jelenben érvényes ismérvek inkább jellemzőek. Külön problémakör a külföldiek magas arányú vesztes pozíciója, amivel e tanulmányunkban nem foglalkozunk¹¹.

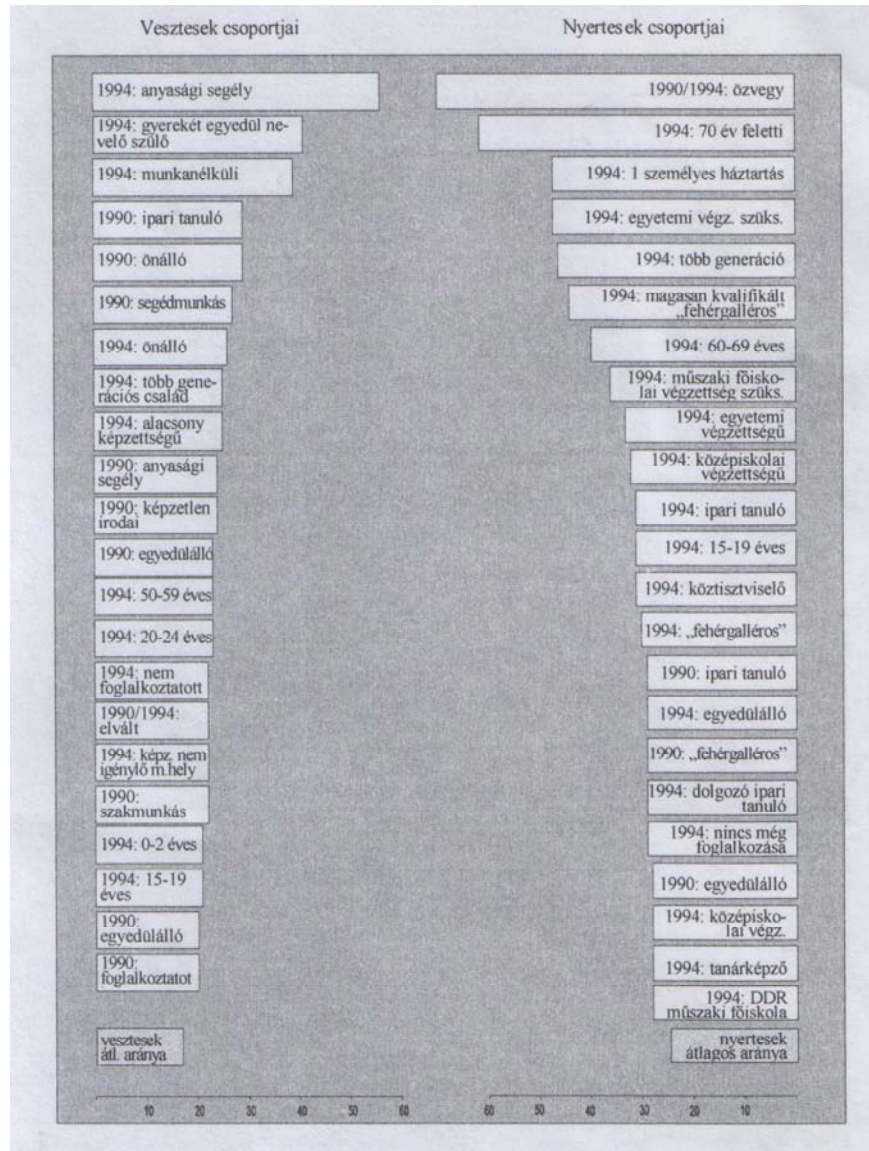
Az egykori Kelet-Németországban a hatásmechanizmusok – néhány hasonlóság dacára – az előbbiektől eltérnek. Az 1990 előtti társadalmi helyzet sokkal erőteljesebben érezteti hatását. Ha valaki akkor a foglalkozási hierarchia alsó, alsó-közép részén tartózkodott, könnyen kerülhetett a vesztesek közé. Természetesen nem értékelődött le minden foglalkozás, hiszen az 1990 előtti fehérgallérosok közül sokan átlag felett szerepelnek a nyertesek között. Néhány egyéni és családi ismérvek (anyaság, gyermekét egyedül nevelő szülő, válás) hatása megegyezik a két Németországban. Az előnyös helyzetbe kerülteket vizsgálva érzékelhető a munkapiaci adaptáció hatása is, ám a legnépesebb nyertes csoport a munkaerőpiacon kívül található. Az idősek és nyugdíjasok Németország keleti felében a rendszerváltás egyértelmű nyerteseinek tekinthetők. A nyertes pozíció tehát leginkább a nyugatnémet jóléti (nyugdíj)rendszer átvételének köszönhető, azaz inkább az egyesüléshez, és nem annyira az átalakuláshoz köthető – ha a két jelenségcsoportot analitikusan egyáltalán el tudjuk választani (Müller, Frick, 1996).

¹¹ Erről részletesen lásd például Seifert (1995) tanulmányait.

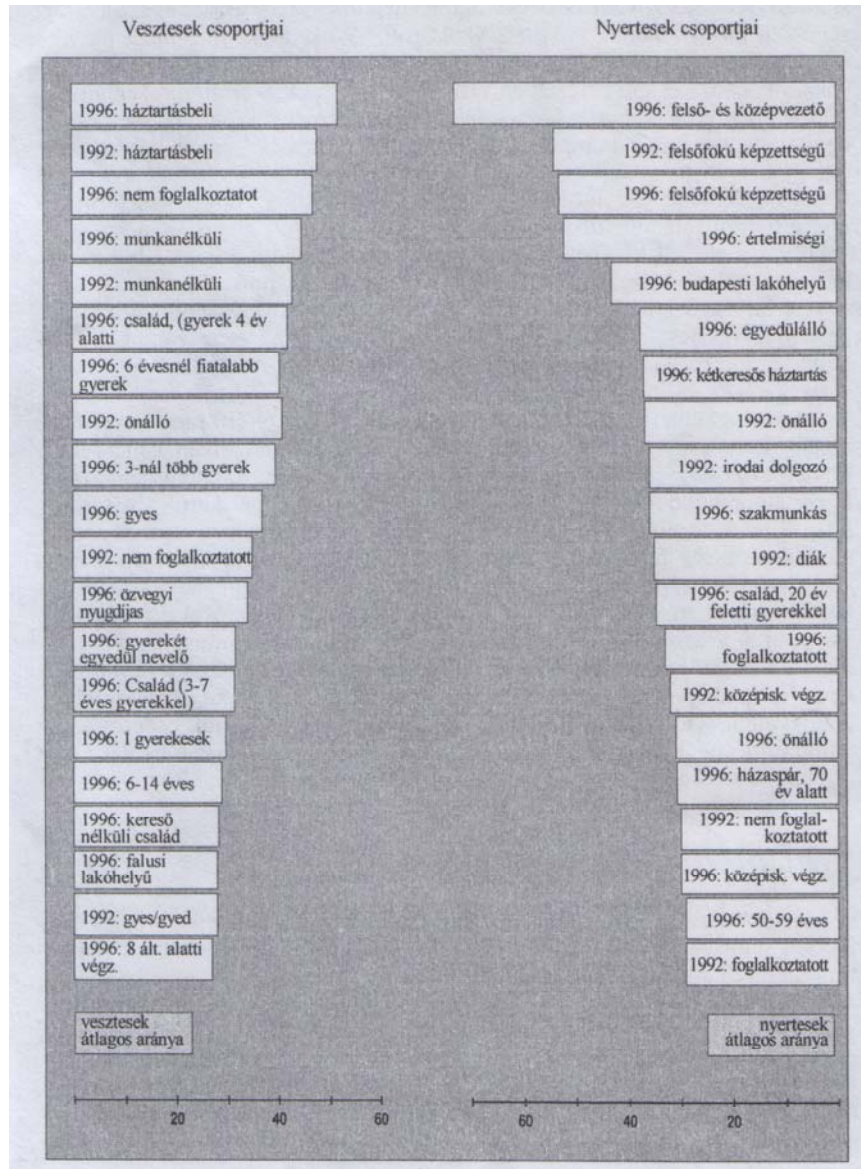
1. ábra „Vesztes és „nyertes társadalmi csoportok, Nyugat-Németország

2. ábra „Vesztes és „nyertes társadalmi csoportok, Kelet-Németország

3. ábra „Vesztes és „nyertes társadalmi csoportok, Magyarország

Magyarországon a rendszerváltás előtti pozíció valamivel kisebb szerepet játszik, bár nem elhanyagolható, különösen a nyertessé válás esélyeinek meghatározásakor. Magyarországon majdnem kizárólag a munkaerőpiacon kívüli státussal rendelkezőket (inaktívak, munkanélküliek, háztartásbeliek, anyasági segélyen élők) találunk a vesztesek között. Azok, akik ki vannak zárva a munkaerőpiacról vagy felfüggesztették munkavállalói pozícióikat, az átlagnál sokkal kockázatosabb helyzetben vannak. A gyermekek felülreprezentáltsága felhívja figyelmünket arra, hogy sem a jóléti intézmények, sem pedig a család nem tudja anyagilag kompenzálni a gyermekvállalásból eredő hátrányokat. Ahogy azt máshonnan is tudjuk, a család erőteljes nyomás alatt áll. A szóban forgó országokat összehasonlítva azt állapíthatjuk meg, hogy Magyarországon a három jólétermelő intézmény – a piac, a jóléti állam, és a háztartás – viszonya sokkal kiegyensúlyozatlanabb, és a családra aránytalanul magas terhek hárulnak. Egy másik eltérést is megállapíthatunk. Magyarországon egyértelműek a településszintű különbségek. A nyertesek leginkább Budapesten, a vesztesek pedig a falvakban élnek. Noha az elemszámok a mintánkban relatíve alacsonyak, biztosak lehetünk abban, hogy a romák a vesztesek masszív csoportját alkotják.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy alapvetően *eltérő* mechanizmusok hozták létre a nyertes és vesztes pozíciókat. Ha valaki olyan ismérvekkel rendelkezik, hogy átlag alatti valószínűséggel lesz vesztes, ebből nem következik automatikusan, hogy ő átlag feletti valószínűséggel kerül a nyertesek közé, illetve fordítva. (Ne felejtjük el, hogy elemzésünkben nem foglalkozunk a népesség felét kitevő „köztes helyzetűek” csoportjával, amely népesség viszont szerepel a társadalomra jellemző átlagok meghatározásában.) A kétváltozós elemzésből az derült ki, hogy a nyertes pozíciókat a munkapiac osztja el, a vesztesek pedig többnyire a jóléti állami szolgáltatások deficitjeinek áldozatai. Sérülékeny családi helyzetek, kisgyermek születése, kívülrekedés a munkapiacról – mindez nagy valószínűséggel vesztes pozíciót jelent. Az egyetlen – és jellemző – kivétel a keletnémet nyugdíjasok csoportja. Az említett mechanizmusok az egyes országokban eltérő mértékben hatnak, amit a többváltozós elemzéssel remélhetőleg jobban láthatunk.

Nyertesek és vesztesek: többváltozós elemzés

A nyertes/vesztes csoporthoz tartozást multinominális logisztikus regressziós modell segítségével becsüljük. Független változóként a már említett indikátorokat használjuk. A multinominális logisztikus regressziós modell alkalmazása során többdimenziós keresztábrák alapján becsüljük meg, hogy a független változók egyes értékei az általunk kiválasztott változóértékhez (alapértékek) képest mennyiben módosítják az eredményváltozó egyes értékeinek bekövetkezését.

Megvizsgálhatjuk például, hogy a munkanélküli vagy a háztartásbeli pozíció a foglalkoztatotti státushoz (az aktivitás általunk kiválasztott alapkategóriájához) képest – mennyivel nagyobb eséllyel vezet „vesztes”, mint „köztes” helyzethez. Az esélyek tehát mindig a „köztes” pozícióhoz viszonyítva értendők.

A fent említett példának a következő számszerű megoldása van modellünkben. Nyugat-Németországban egy munkanélkülinek 2,3-szer nagyobb az esélye arra, hogy vesztes legyen, mint egy nem munkanélkülinek. Németország keleti felében hasonló (2,0) a munkanélküliség kockázata (6. táblázat), míg Magyarországon 3,6-szeres a kockázat (5. táblázat). (Magyarországon a munkanélküliség relatív kockázatát a foglalkoztatottakhoz, Németországban a nem munkanélküliekhez mértük.) Ahogy táblázatainkból látszik, az esélyek minden esetben szignifikánsak. Ha most azt vizsgáljuk, milyen a munkanélküliek esélye arra, hogy a nyertesek közé kerüljenek, azt látjuk, hogy Magyarországon a foglalkoztatottakhoz képest a fele (0,44), Nyugat-Németországban pedig a nem munkanélküliekhez képest ugyanennyi (0,43). Kelet-Németországban a modellünk szerint a munkanélküliek és nem munkanélküliek esélye ebből a szempontból nem különbözik.

Megjegyezzük, hogy a vesztes pozíció a többváltozós modellben sem jelzi egyidejűleg a nyertessé válás esélyeit, és fordítva. Lehetnek ugyanis olyan ismérvek, amelyek mind a nyertes, mind a vesztes pozíciók esélyét jól prognosztizálják, mások csak az egyiket, megint mások hatása pedig a többváltozós elemzésben eltűnik. Nem szabad azt sem elfelejteni, hogy a vesztes vagy nyertes kategóriába kerülés valószínűségét mindig a „köztes” (se nem vesztes, se nem nyertes) helyzetbe, lévőkhöz mérjük.

Mindhárom országra két modellt dolgoztunk ki. Az elsőben alapvetően a munkaerőpiac és a családi helyzet együttes hatását vizsgáltuk, a másodikban a foglalkoztatási rendszeren belüli tranzíciók hatása érdekelt, ez utóbbi az iskolázottság kontrollálásával. (Természetesen jónak láttuk volna, ha a modellekben több változót is szerepeltetünk, ám ekkor nagyon megnőtt volna az üres cellák száma. Így meg kellett elégedni relatíve kisszámú változó alkalmazásával.) További nehézség, hogy nem minden esetben áll rendelkezésünkre mindhárom országra egyforma változó, hiszen néhány kérdést eltérő módon tettek fel az egyes kutatásokban. Remélhetően ennek ellenére láthatóvá válnak a hasonlóságok és a különbségek.

Mindhárom ország esetében rögtön kiténik, hogy szempontunkból az aktivitási helyzet (és egyben a munkapiac) meghatározó szerepet játszik. Az is kiténik, hogy a vesztes pozíciók kockázatát, illetve a nyertes pozíciók esélyeit nem ugyanazon tényezők magyarázzák az egyes országokban.

Magyarországon a háztartásbeliek és az egyéb inaktívak akkor is a legnagyobb valószínűséggel lesznek vesztesek, ha más változókat kontrollálunk. Tudjuk, hogy az egyéb inaktívak – akiknek szintén nagy esélyük van erre – többnyire a munkanélküliségi rendszerből kiszorult aktív korúak közül kerülnek ki (Nagy, Sik, 1995). Ahogy már említettük, a munkanélküliek – a németekhez hasonlóan – szignifikánsan nagyobb eséllyel

lesznek vesztesek, mint a foglalkoztatottak¹². Az anyasági segélyen lévők kockázatai – a foglalkoztatottakkal szemben – akkor is magasabbak, ha a többváltozós modell más változóit kontrolláljuk. Úgyszintén továbbra is fennmarad a rokkant- és özvegyi nyugdíjasok relatív magas kockázata. Közülük az özvegyi nyugdíjasok relatív kockázata a magasabb. Az öregségi nyugdíjasok veszélyeztetettsége viszont nem magasabb, mint a foglalkoztatottaké.

Az életkori kategóriákat tekintve a 30 és 40 év közöttiek jelentik a referenciacsoportot. A náluk fiatalabbnak, és az őket követő két korcsoportnak is nagyobb a kockázata a vesztesé válásra. Csak az idősek (60 év feletti) kockázatai nem térnek el szignifikánsan. A családi állapot és együttélés típusa szerint differenciálva: a hajadonok és a házasság között nincs eltérés a hátrányos helyzetű pozíciókat tekintve, az elváltak (és a valószínűleg gyermeküket egyedül nevelők), valamint az egyedül élő özvegyek kockázata viszont a hajadonokénál két és félszer magasabb. A gyermekszámot tekintve csak a három és többgyermekesek kockázata tér el szignifikánsan a gyermektelenekétől: e hátrányos helyzetű csoport majdnem háromszor olyan kockázattal rendelkezik. Az egygyermekesek kockázata a többváltozós modellben már nem szignifikáns, az anyasági segélyen lévők és a fiatal korcsoport magas veszélyeztetettsége önmagában magyarázza a családalapítás utáni időszak kockázatait.

5. táblázat *A vesztesé és nyertessé válás esélyeit meghatározó tényezők Magyarországon 1992 és 1996 között**

	Vesztes	Nyertes
	relatív kockázatok és esélyek	
<i>Gazdasági aktivitási státus</i>		
alkalmi munka	2,45	1,05
munkanélküli	3,57	0,44
gyes/gyed	1,95	0,70
háztartásbeli	5,88	,091
nyugdíj mellett dolgozó	0,55	1,62
öregségi nyugdíjas	1,24	0,49
rokkantnyugdíjas	1,58	0,58
özvegyi nyugdíjas	3,16	0,58
tanuló/hallgató	1,23	0,74
egyéb inaktív	4,50	0,54
<i>Korcsoport</i>		
15–19	3,47	1,38
20–29	1,88	0,79
40–49	1,79	1,12
50–59	1,85	1,06
60–69	0,95	0,74
70–	0,71	0,87

¹² A vállalkozókat és a munkavállalókat összevontuk a foglalkoztatott kategóriába.

Az 5. táblázat folytatása

	Vesztes	Nyertes
	relatív kockázatok és esélyek	
<i>Régió</i>		
Észak-Dunántúl	0,49	0,46
Dél-Dunántúl	0,97	0,27
Közép-Magyarország	1,16	0,50
(Észak)Kelet-Magyarország	1,53	0,41
<i>Családi állapot</i>		
házas	1,57	0,75
élettárs	1,99	1,06
elvált, egyedül él	2,49	0,63
özvegy, egyedül él	2,43	0,74
<i>Gyermekszám</i>		
1 gyermek	1,30	0,64
2 gyermek	1,28	0,49
3+ gyermek	2,80	0,96

* Multinominális logisztikus regresszió. A vesztes és a nyertes választás relatív esélyei a „köztes” (se nem vesztes, se nem nyertes) kategóriához viszonyítva értendő. A szignifikáns esélyeket vastagon szedtük. A referenciacsoportok (alapkategóriák) rendre a következők: foglalkoztatottak, 30–39 évesek, budapestiek, hajadonok, gyermektelenek. Saját számítás, MHP 1–5. hullámai.

Érdeemes hosszabban elidőzni a regionális helyzetről. Tudjuk, hogy a regionális különbségek növekedése társadalompolitikai szempontból vélhetőleg az egyik legtartósabb problémát jelenti. Kérdés volt számunkra, hogy változnak-e ennek értékei, ha más változókat kontrollálunk. Nem irreális ugyanis az a feltételezés, hogy a hátrányos regionális helyzet a magas munkanélküliségnek és inaktivitásnak a következménye (az előnyös helyzet pedig a magas foglalkoztatottság és a vállalkozói tevékenység), és e változók kontrollálásával „eltűnnek” a regionális esélykülönbségek. Ha referenciakategóriának Budapestet tekintjük, megállapíthatjuk, hogy a vesztes választás kockázatai semelyik más régióban nem magasabbak. A hatásmechanizmusról tehát feltételezhető, hogy döntően a lokális munkaerőpiac és a foglalkoztatás áll a jelenség hátterében. Meglepő, ám adataink azt mutatják, hogy Budapesthez képest Észak-Nyugat-Magyarországon szignifikánsan alacsonyabb a vesztes választás kockázata. Más oldalról viszont minden régióban alacsonyabb – fele annyi – a nyertesek közé kerülés esélye, mint a fővárosban. *A nyertes választás esélye tehát a foglalkoztatotti helyzet mellett leginkább, a regionális elhelyezkedéstől, a budapesti lakóhelytől függ.*

A nyertes csoportját tekintve nem is nagyon találunk más szignifikáns esélyeket. A foglalkoztatottak és budapestiek (mint alapkategóriák) előnyei egyértelműek, az életkorak itt nincs szerepe. Vagyis ha a munkavállalás-lehetőség adott, akkor Budapesten sokkal kedvezőbbek a jövedelmi viszonyok. A családi viszonyok kapcsán csak azt mondhatjuk, hogy a hajadonok előnyben vannak az elváltakkal, a gyermektelenek az egy- és kétgyermekesekkel szemben, ám a háromgyermekesekről már nem tudunk semmit mondani.

Vajon mennyiben mások a hatásmechanizmusok Németország két részében? A foglalkoztatotti helyzetnek itt is döntő szerepe van. Ez főképpen a vesztesek közé kerülés esélyeit érinti. Az anyasági segélyen lévők, a munkanélküliek és a más „nem foglalkoztatottak” sokkal nagyobb valószínűséggel lesznek vesztesek.

Ugyanakkor a nyertessé válás esélyeit Nyugat-Németországban erőteljesebben befolyásolja a foglalkoztatotti helyzet, illetve a munkaerőpiac. A korcsoportokat tekintve a keleti országrészben látszik egyértelműbb összefüggés. Itt a fiatalok (30 év alattiak) nagy valószínűséggel váltak vesztesé, az idősebbek (60 év feletti) pedig nyertessé. Mindez a 30 és 40 év közöttiek generációjához viszonyítva igaz. A családtípusnak Kelet-Németországban a nyertessé válás szempontjából van nagyobb jelentősége. Az egyedülállók a rendszerátalakulás nyertesei. És itt megint hivatkoznunk kell az egyesülésre, amely során a keletnémet társadalom egyik napról a másikra haszonélvezője lett a nyugatnémet jóléti intézményrendszernek. Nyugat-Németországban – nem átalakuló társadalomról lévén szó – a családtípusokat illetően a várt összefüggéseket kapjuk. Az egyedülállókhoz viszonyítva (akik itt sokkal népesebb csoportot jelentenek, mint Magyarországon) a házaspárok és a nagy (esetleg már kereső) gyermekkel rendelkezőknek alacsonyabb a veszélyeztetettsége. Nyertessé leginkább az egyedülállók lesznek. A kisgyerekeseknek a gyermektelen egyedülállókhoz képest harmadannyi az esélyük arra, hogy a nyertesek közé kerüljenek (5. táblázat).

6. táblázat *A vesztesé és nyertessé válás esélyeit meghatározó tényezők Nyugat- és Kelet-Németországban 1990 és 1994 között**

	Nyugat-Németország		Kelet-Németország	
	vesztesek	nyertesek	vesztesek	nyertesek
	relatív kockázatok és esélyek			
<i>Gazdasági aktivitási státus</i>				
rövidített munkaidő	0,42	0,22	1,14	0,30
részmunkaidő	0,79	0,80	1,12	0,66
ipari tanuló	1,89	0,43	1,40	0,60
alkalmi munka	1,12	0,65	0,81	0,12
anyasági segély	2,52	1,04	5,91	0,77
sorkatona	1,02	0,97	1,42	1,79
nem foglalkoztatott	1,92	0,43	1,98	0,47
<i>Munkanélküli</i>				
	2,28	0,43	1,99	0,70
<i>Családtípus</i>				
házaspár	0,56	0,86	0,77	0,56
gyermekét egyedül nevelő	1,28	0,78	1,79	0,68
házaspár gyermek(ek)kel <16	1,38	0,28	0,64	0,39
házaspár gyermek(ek)kel > 16	0,70	0,77	0,63	0,59
házaspár gyermek(ek)kel <=>16	0,82	0,52	0,76	0,28
Három generáció	1,28	0,67	1,36	1,39
Egyéb családtípus	1,92	0,77	1,12	0,22

A 6. táblázat folytatása

	Nyugat-Németország		Kelet-Németország	
	vesztesek	nyertesek	vesztesek	nyertesek
	relatív kockázatok és esélyek			
<i>Korcsoportok</i>				
<19	1,22	1,20	1,86	1,48
20–29	2,03	1,09	1,95	1,00
40–49	0,86	1,08	1,30	1,16
50–59	1,28	0,70	1,46	0,82
60–69	0,82	0,72	0,54	2,72
>70	0,51	0,69	0,74	6,38

* Multinominális logisztikus regresszió. A vesztesé és a nyertessé válás relatív esélyei a „köztes” (se nem vesztes, se nem nyertes) kategóriához viszonyítva értendő. A szignifikáns esélyeket vastagon szedtük. A referenciacsoportok (alapkategóriák) rendre a következők: foglalkoztatottak, nem munkanélküliek, egyedülállók, 30–39 évesek. Saját számítás, SOEP 1–5. hullámai.

Végül is a multinominális logaritmius regressziós elemzés megerősítette azokat az eredményeket, amelyekre az egyszerű kétváltozós keresztábrás elemzés révén jutottunk. Megerősödött bennünk, hogy a jövedelmi kockázatok és esélyek szempontjából a foglalkoztatásnak van központi szerepe. Első lépésben a munkaerőpiac húzza meg azt a határt, amely aztán szakadékká mélyül: a nyertesek döntő többsége a munkaerőpiacon belül van, a vesztesek pedig majdnem kizárólag a kívülrekedtek közül kerülnek ki. De a foglalkoztatottak sem mind nyertesek, hiszen a család egyensúlyának megbomlása következtében (válás, gyermekszületés) a potenciálisan előnyös helyzetűek ideiglenesen vagy véglegesen vesztesé válhatnak. Továbbá nem mindenki vesztes, aki kívül rekedt a munkapiacra. Az a tény, hogy a nem foglalkoztatottak nagy valószínűséggel vesztesé válnak, arra utal, hogy sem az állami jóléti programok, sem pedig a család nem tudja kompenzálni a munkaerőpiaci pozícióban elszenvedett hátrányt. Az egyetlen kivételt az öregségi nyugdíjasok jelentik.¹³ Magyarországon és Nyugat-Németországban ők sem nem nyertesek, sem nem vesztesek, Kelet-Németországban viszont ők alkotják a legszélesebb nyertes csoportot.

A munkaerőpiaci dinamika hatása

Az utolsó modellünkben egy olyan változó kapott központi szerepet, amellyel fel lehet tárni az egyes aktivitási pozíciók közötti mozgások következményeit. A lehetséges változatok közül mi csak a legjellemzőbbeket vizsgáltuk. A változónk az 1992-es és az 1996-os státusok összehasonlításán alapul és figyelmen kívül hagyja a

¹³ .A nyugdíjastársadalmat nem szabad egységesen kezelni. Vannak közöttük hátrányos helyzetű csoportok, ám az átlagosnál jobban élők is.

köztes években elfoglalt pozíciókat. Megjegyezzük, hogy az elégséges elemszám érdekében néhány aktivitási státust össze kellett vonnunk. Így például a magyar adatokra nézve egyesítettük a munkanélküliek és egyéb inaktívok csoportját, a német adatokat tekintve pedig továbbra sem különböztetjük meg a nem foglalkoztatottakon belül a nyugdíjasokat az egyéb nem foglalkoztatottaktól.

Az első modellünk kimutatta, hogy a vesztesé válás esélyei milyen erőteljesen függenek a foglalkoztatotti státustól. Ezért természetes, ha azt várjuk, hogy a gazdasági aktivitás egyes kategóriáin belüli tranzíciók nagy valószínűséggel szignifikáns esélyekkel és kockázatokkal járnak együtt. Nem is kaptunk a várakozásainkkal ellentétes eredményeket, hiszen a „kilépési opció” a munkaerőpiac stabil szereplőjéhez képest mind a három országban nagyobb eséllyel generál vesztes pozíciókat. Az összefüggések egyaránt szignifikánsak, ugyanakkor eltérő a kockázatok mértéke az egyes országokat és aktivitási kategóriákat tekintve is. Az jár kisebb kockázattal, ha valaki nyugdíjba vonul, míg a munkahely elvesztése, illetve az anyaság vállalása komoly rizikófaktor. Csak Kelet-Németországban kerül nagy eséllyel a nyertesek közé az, aki munkát talál. Ezzel szemben Magyarországon és Nyugat-Németországban a foglalkoztatottakhoz viszonyítva továbbra is a vesztesek között marad nagy eséllyel, aki munkát talál. (Ennek oka az, hogy longitudinális változóink az időbeli stabil helyzetet preferálják, és e két utóbbi országban az egyes kategóriákat tekintve nagyobb a következetesen „fent”, illetve „lent” lévő aránya).

7. táblázat *A vesztesé és nyertessé válás esélyeit meghatározó tényezők Magyarországon 1992 és 1996 között (státusváltások és iskolázottság)**

	Vesztesek	Nyertesek
	relatív esélyek	
<i>Státusváltások 1992–1996 között</i>		
foglalkoztatott – nyugdíjas	1,81	0,72
foglalkoztatott – munkanélküli	4,40	0,81
foglalkoztatott – gyés	3,80	0,64
munkanélküli – foglalkoztatott	1,77	1,05
gyés/gyed – foglalkoztatott	1,57	0,69
nyugdíjas – nyugdíjas	0,53	0,67
munkanélküli – munkanélküli	4,33	1,07
tanuló/diák – foglalkoztatott	1,62	1,72
gyés/gyed – gyés	1,28	0,52
<i>iskolázottság</i>		
8 osztály	0,73	0,95
szakmunkásképző	0,57	0,92
gimnázium	0,62	1,44
felsőfokú	0,39	3,87

* A multinomiális logisztikus regresszió eredményei. A vesztesé és nyertessé válás relatív esélyei a „köztes” (se nem vesztes, se nem nyertes) kategória viszonyában értendők. A szignifikáns esélyeket **vastagon** szedtük. A referenciacsoportok (alapkategóriák) rendre a következők: 1992-ben és 1996-ban foglalkoztatottak, 8 általánost be nem fejezők. Saját számítás, MHP 1–5. hullám.

8. táblázat *A vesztesé és nyertessé válás esélyeit meghatározó tényezők Nyugat- és Kelet-Németországban 1990 és 1994 között (státuszváltások és iskolázottság)**

	Nyugat-Németország		Kelet-Németország	
	vesztes	nyertes	vesztes	nyertes
	relatív esélyek			
<i>Státuszváltások 1992–1996 között</i>				
foglalkoztatott – munkanélküli	3,83	0,45	3,66	0,38
foglalkoztatott – nem foglalkozt.	2,96	0,41	2,13	0,37
foglalkoztatott – anyasági segély	6,94	0,58	7,07	0,72
munkanélküli – munkanélküli anyasági segély	8,95	1,54	-	-
foglalkoztatott nem foglalk.	-	-	0,94	0,89
foglalkoztatott nem foglalk. – foglalkoztatott	1,90	2,01	1,25	2,54
foglalkoztatott nem foglalk. – nem foglalk.	1,20	0,60	1,05	2,72
egyéb	1,28	1,04	1,87	0,85
<i>Iskolázottság</i>				
nincs szakképzettség	0,61	1,27	0,70	0,96
alapfokú szakképzettség	0,84	1,41	0,62	1,09
tanárképző főiskola	0,51	1,29	-	-
egészségügyi főiskola	0,75	1,43	0,51	1,14
műszaki főiskola	0,49	2,05		
közigazgatási főiskola	0,85	1,34	0,68	1,28
egyetem	0,71	3,01	0,53	1,86

* A multinomiális logisztikus regresszió eredményei. A vesztesé és nyertessé válás relatív esélyei a „köztes” (se nem vesztes, se nem nyertes) kategória viszonyában értendők. A szignifikáns esélyeket **vastagon** szedtük. A referenciacsoportok (alapkategóriák) rendre a következők: 1990-ben és 1994-ben foglalkoztatottak, általánost be nem fejezők. Saját számítás, SOEP 1–5. hullám.

Azt is meg kell még állapítanunk, hogy Németország két felében a munkapiacról való kikerülés következményeképpen az érintettek sokkal kisebb eséllyel kerülnek a nyertesek közé. Jóllehet az egész időszakban *nyugdíjas státusúak* (nem foglalkoztatottak) relatív esélyei mindhárom országban szignifikánsnak mutatkoznak, a konkrét szám adatok eltérnek: Magyarországon kisebb eséllyel kerülnek akár a vesztesek, akár a nyertesek csoportjába (ők leginkább a „köztes” csoport tagjai); Nyugat-Németországban a foglalkoztatottakhoz képest magasabb eséllyel kerülnek a vesztesek és alacsonyabb eséllyel a nyertesek közé; Kelet-Németországban viszont csak a nyertes pozíció megszerzését illetően számít, hogy valaki végig nyugdíjas-e vagy sem. Az iskolázottság hatása Magyarországon a legvilágosabb. A magas iskolai végzettség csökkenti a vesztesek közé, és növeli a nyertesek közé kerülés esélyét – a foglalkoztatotti státusz kontrollálása esetén is. Németországban – és különösen annak nyugati részén – az iskolai végzettség hatása szintén kitapintható, ám e hatások áttételesebbnek tűnnek.

Összefoglalás

Tanulmányunkban összehasonlító módszer és paneladatok elemzése révén kívántuk megragadni azon dimenziókat, amelyek segítségével körülhatárolhatjuk azok körét, akik a transzformációs változások következtében előnyös, illetve hátrányos helyzetbe kerültek. Sokféle érvet hoztunk fel arra, hogy mi indokolja a kategóriáink használatát, emellett a kiválasztott kategóriákat megpróbáltuk pontosan operacionalizálni. Ezt követően előbb kétváltozós, majd többváltozós elemzéssel közelítettük meg az átlagnál nagyobb, illetve a relatíve nagy kockázatokkal és esélyekkel rendelkező csoportokat. Megállapíthattuk, hogy a vesztesek és nyertesek közé nem azonos tényezők folytán kerültek a megfigyeltek. Továbbá az egyes társadalmak között is lényeges különbségek mutatkoznak, még ha vannak olyan centrális intézmények (mint például a munkapiac), amelyek hatása szinte megegyezik. A foglalkoztatási rendszeren kívüli tényezőcsoportok hatásában inkább a különbözőségek domináltak. Kelet-Németországban az életkor, Nyugat-Németországban az iskolai végzettség és az együttélés módja, Magyarországon pedig a veszteseket tekintve mindhárom tényező szignifikáns hatással jár.

IRODALOM

- Andorka Rudolf (1991): A házasulók társadalmi helyzete. In. Utasi (szerk): *Társadalmi kapcsolatok*. Budapest: Gondolat, 20–39. old.
- Duncan, G. J. (1984): *Years of poverty, years of plenty*. Ann Arbor: Institute for Social Research, University of Michigan.
- Ferge, Zsuzsa–Sik, Endre–Albert, Fruzsina–Róbert, Péter (1996): *Social Costs of Transition*. International Report. Wien: Institut für die Wissenschaften der Menschen.
- Förster, M.–Tóth, I. J., (1997): *Poverty and Inequalities: Hungary and the Visegrad Countries compared*. Paper presented at the Conference on „Inequality and Poverty in Transition Economies” 23-24. May, EBRD London. p. 59.
- Gazsó Ferenc–Stumpf István (1995): *Vesztesek*. Ezredvég Alapítvány, Budapest.
- Glatzer, W.–Noll, H.-H., Hrsg. (1995): *Getrennt vereint? Lebensverhältnisse in Deutschland seit der Wiedervereinigung*. Frankfurt am Main: Campus.
- Glatzer, W. (é.n.): Comments to Loser and Winner. Discussants comments at the Conference „Interaction between Politics and Economics in the Post-Socialist Transition” Collegium Budapest, 1998. Márc. 27–28. p. 6.
- Habich, R. (1996): *Problemgruppen und Armut: Zur These der Zwei-Drittel-Gesellschaft*. In. Habich, Zapf (ed.): *Wohlfahrtsentwicklung im vereinten Deutschland. Sozialstruktur und Lebensqualität*. Berlin: edition sigma. pp. 161–188.
- Hauser, R.–Wagner, G. (1995): Die Einkommensverteilung in Ostdeutschland – Darstellung, Vergleich und Determinanten für die Jahre 1990–1994. Mimeo.
- Hauser, R.–Glatzer, W.–Hradil, S.–Kleinheinz, G.–Olk, T.–Pankoke, E. (1996): *Ungleichheit und Sozialpolitik*, Berichte der Kommission für die Erforschung des sozialen und politischen Wandels in den neuen Bundesländern e. V.(KSPW) Opladen: Laske+Budrich Verlag.

- Headey, B.–Habich, R.–Krause, P. (1994a): Long and Short Term Poverty – Is Germany a Two-third Society? In: *Social Indicator Research*, Vol. 31. pp. 1–25.
- Headey, B.–Habich, R.–Krause, P. (1994a): The Importance of Government Policy on Income Levels and Inequality in United Germany 1990–1992. German Institute for Economic Research, Vierteljahreshefte 1/2. Berlin.
- Kolosi Tamás–Sági Matild (1996): Rendszerváltás és társadalomszerkezet. In: Andorka, Kolosi, Vukovics (ed) *Társadalmi Riport*, 1996. p.149–197.
- Kuczai Tibor, (1996): A vállalkozók társadalmi tőkái az átalakulásban. *Századvég* 1. szám. 29–50. old.
- Lengyel György (1998): Vállalkozások alapítása és megszűnése. 1993–1996. Készült a Magyar Vállalkozásfejlesztési Alapítvány megbízásából. Kézirat.
- Nagy Gyula–Sik Endre (1994): A munkanélküliek társadalmi összetétele. TÁRKI. Kézirat.
- Nöll, H-H.–Habich, R. (1990): *Individuelle Wahlfahrt: vertikale Ungleichheit oder horizontale Disparitäten?* In: P. A. Berger–Hradil, S. Hg. Lebenslagen, Lebenslauf, Lebensziele, Soziale Welt, Sonderband 7. pp. 153–188.
- Offe, C. (1994): *Der Tunnel am Ende des Lichts*. Erkundungen der politischen Transformation im Neuen Osten. Frankfurt am Main: Campus.
- Rychard, A. (1997): Beyond Gains and Losses: In Search of „Winning Losers. *Social Research*.
- Róbert Péter (1997): Foglalkozási osztályszerkezet: elméleti és módszertani problémák. *Szociológiai Szemle* 2. szám. 5–48. old.
- Rose, R., Haerpfer (1996): The impact of a ready-made-state: advantages of East Germans. *Studies in Public Policy* 268, Centre for the Study of Public Policy, Glasgow.
- Seifert, W. (1995): *Die Mobilität der Migranten*. Die berufliche, ökonomische und soziale Stellung ausländischen Arbeitnehmer in der Bundesrepublik. Berlin: edition sigma.
- Silverman, B.–Yanowitch, M. (1997): *New Rich, New Poor, New Russia*. Winners and losers on the Russian Road to Capitalism. Armouk: M. E. Sharpe.
- Spéder, Zs. (1998): *Poverty Dynamics in Hungary during the Transformation*. *Journal of Economics of Transition* 1. pp. 1–21.
- Spéder, Zs.–Schultz, A.–Habich, R. (1997): *Soziale Ungleichheit in der ostmitteleuropäischen Transformation*. In: Glatzer, W.–Kleinhenz, G. (eds.), *Wohlstand für alle?* Opladen: Leske + Budrich, pp. 335–408.
- Spéder, Zs.–Habich, R. (1998): Loser and Winner: Processes and Outcomes during the Transformation in a Comparative Perspective. Paper presented at the Conference „Interaction between Politics and Economics in the Post-Socialist Transition”. Collegium Budapest, 1998. Márc. 27–28. p. 52..
- Szivós, P.–Tóth, I. Gy. (1998): *A háztartások jövedelmi szerkezete, egyenlőtlenségek, szegénység és jóléti támogatások*. In: Sik–Tóth: Zárótanulmány az MHP 6. Hullámáról BKE–TÁRKI
- Vogel, J. (1997): *The European „Welfare Mix”*. Institutional Configuration and Distributive Outcome in weden and the European Union in Longitudinal and Comparative Perspective. Paper presented at the confrence of the International society for Quality of Life Studies, Charlotte N. C. 20–23. Nov. 1997. p. 28.
- Zapf, W. (1984): Welfare Production: public vs. private. In: *Social Indicators Research*, Vol. 14. pp. 263–274.
- Zapf, W., (1994): *Modernisierung, Wohlfahrtsentwicklung und Transformation*. Berlin: edition sigma
- Zapf, W. (1995): *Zwei Geschwindigkeiten in Ost- und Westdeutschland*. In: Holtmann, E.–Sahner, H. (eds.), *Aufhebung der Bipolarität*. Opladen: Leske + Budrich, pp. 69–81.